

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

Klebelsberg Kuno kultúrgeográfiai stratégiája a területi revízió szolgálatában

The cultural geographic strategy of Kuno Klebelsberg serving the territorial revision

SZABÓ ATTILA

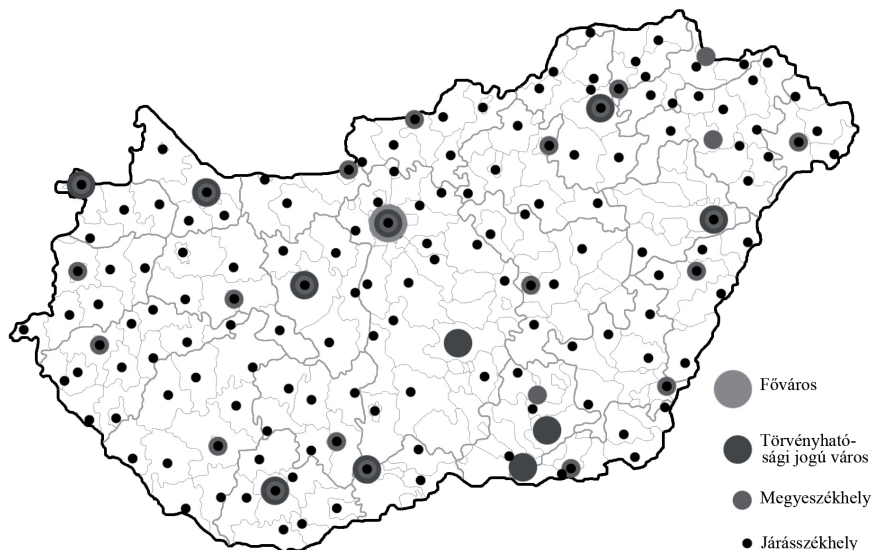
Bevezetés

A trianoni Magyarország művelődéspolitikájának irányát és prioritásait az a gróf Klebelsberg Kuno határozta meg, aki vallás- és közoktatásügyi miniszterként volt a miniszterelnök helyettese, s aki tárcájának korlátain felülemelkedve képes volt nemzeti összefogásokban gondolkodni. Klebelsberg – a regionális tudomány előfutáraként – a különböző szakemberek által megfogalmazott célokat egységbe foglalta és szinkronba hozta a korabeli nemzeti törekvésekkel és európai követelményekkel.

Minden település helyzetét földrajzi környezete, népessége, gazdasága és infrastruktúrája együttesen határozza meg, szerves egységet alkotva. Tehát ha egy adott település bármely szférájában változás áll be, akár fejlődik, akár hanyatlik, az a település többi szférájára is kihat (Tóth 1981). Ezt ismerte fel Klebelsberg, amikor egy négy szintű közigazgatási hierarchiát (főváros, törvényhatósági jogú város, vármegyeszékhely, járásszékhely) alapul véve – a különböző iskolatípusokat adminisztratíván és egyenletesen szétosztva az országban – „megrajzolta” Magyarország kultúrgeográfiai térképét (1. ábra). Ebben – a kulturális decentralizáció jegyében és a történeti Magyarország helyreállíthatóságának reményében – az egyes iskolatípusokat hozzárendelte az igazgatási szintekhez mint egy központi jellegű település és vonzáskörzete számára szükséges és elégséges szolgáltatást.

1. ábra: Klebelsberg Kuno „kultúrgeográfiai térképe“

Forrás: Klebelsberg alapján saját szerkesztés.

Klebelsberg kultúrgeográfiai térképének csúcán – az egész országot összefogó központként – Budapest állt. A fővárost Debrecen, Pécs és Szeged, a tudományegyetemmel bíró törvényhatósági jogú városok, mint az úgynevezett magas kultúra központjai követték. Ezután következett a többi törvényhatósági jogú város és vármegyeszékhely mint középiskolai városok (gimnáziummal, reáliskolával, reálgimnáziummal, leány-középiskolával). Végül a járási székhelyek, amelyek mindegyikéhez polgári iskolát rendelt a miniszter (Klebelsberg 1928).

Klebelsberg a gazdasági racionalitás talaján állva teljesen felesleges és reménytelen kísérletnek tartotta egy, a felsőoktatásra felkészítő gimnázium fenntartását egy olyan járásszékhelyen, ahol még a polgári iskolában is osztályokat kellett összevonni az alacsony tanulólétszám miatt. Ezzel együtt vallotta, hogy az iskola és a helyi értelmiség legalább annyira fontos városképző erő, mint a gazdaság (Klebelsberg 1930). E tétel elfogadtatásával Klebelsbergnek sikerült komplex környezetbe helyeznie a művelődéspolitikát, ami a háború és a trianoni békeszerződés gazdasági következményei által sújtott ország döntéshozó politikai elitjével szemben nem kis teljesítmény volt. Klebelsberg felfogása szerint a tanító nemcsak oktatót, hanem nevelt is, és megtestesített egy értékrendet (Klebelsberg 1928). Miként egy egyetem sem csak előadótermeket jelentett, hanem klinikákat és kutatóintézeteket is. Jól mutat-

ja ezt a debreceni példa, ahol csak azt követően nyilvánította befejezettnek az egyetem orvosi fakultását, miután a már meglévő belgyógyászati, sebészeti és gyermekklinika mellé (1926-ban) átadták a szemészeti, a bőr- és (korabeli szóhasználat) bujakórtani, az elmekórtani, a fül-orr-gégészeti, valamint a nőgyógyászati és szülészeti klinikát is (Klebelsberg 1927). Klebelsberg szerint az egyetem abban különbözik a főiskolától, hogy nemcsak tanít, hanem azzal párhuzamosan kutat is. E tekintetben például a debreceni és a szegedi egyetemnek az volt a hivatása, hogy gyógyírt találjon a magas csecsemő- és gyermekhalandóság, valamint a tuberkulózis problémájára, hogy kutassa az Alföld talaját, klímáját, növény- és állatvilágát, néprajzi és nyelvészeti hagyományait, a magyar örökösödési jog kihatását a „kisgazda-társadalomra”, a birtokmegosztás, a munkanélküliség és a kubikoskérdés problémáját. Ugyanakkor e kérdések kutatása és a problémák orvoslása már túllépett az adott iskolával vagy egyetemmel bíró település határán, és érintette mind a társadalmat, mind a gazdaság különböző ágazatait.

A Budapest-centrikusságtól a kulturális decentralizációig

A dualizmuskori kormányok Budapest-politikájának az volt a célja, hogy Budapestet mielőbb Bécs méltó párjává, a Monarchia tényleges társközpontjává fejlesszék. S míg Budapest – az állami beruházásoknak is köszönhetően – a századfordulóra valóban Európa egyik legmodernebb városa és legjelentősebb ipari, banki, kereskedelmi, tudományos és kulturális központja lett, addig a városhierarchiában a fővárost követő teljes körű (Zágráb, Pozsony, Kolozsvár, Kassa, Debrecen, Temesvár), a hiányos funkciójú (Szeged, Nagyvárad, Pécs, Győr), illetve a részleges funkciójú (Arad, Brassó) regionális központok növekedése, népességszáma, ipara, kereskedelme és infrastruktúrája messze elmaradt a fővárosé mögött (Beluszky, Győri 2005).

A trianoni békeszerződés alapjaiban változtatta meg az országrészek egymáshoz viszonyított arányát és az ország településszerkezetét. Eszerint mind területét, mind népességszámát illetően a korábbinál jóval hangsúlyosabbá vált az Alföld, Budapest dominanciája pedig nyomasztóbbá vált, mint valaha.

A trianoni békeszerződés következtében a 6 teljes körű regionális központ közül 5 (Zágráb, Pozsony, Kolozsvár, Kassa, Temesvár), a 4 hiányos funkciójú regionális központ közül 1 (Nagyvárad), míg a 2 részleges funkciójú regionális központ közül 2 (Arad, Brassó) került Magyarország határain túlra. Így azt a dominanciát, amit korábban 12 település sem volt képes kompenzálni, most mindössze az 1 teljes körű (Debrecen) és a 3 hiányos funkciójú (Szeged, Pécs, Győr) regionális központnak kellett volna ellensúlyoznia. Egyrészt úgy, hogy közben mind Debrecen, mind Szeged vonzáskörzetének nagyobb része az ország határain túlra került. Másrészt úgy, hogy az Észak-Dunántúl primá-

tusáért Győr „állandó viaskodásban állt” Sopronnal, Szombathellyel és Székesfehérvárral. Valamint úgy, hogy Győr és Szeged egyértelműen a trianoni határövezetben, míg Miskolc Debrecenhez és Pécshez hasonlóan a 30 km-es határövezet szélén terült el (Kovács 1990). Ez fejlődésük hosszabb-rövidebb ideig tartó megtorpanását vonta maga után. Ez idő alatt kellett újragondolni a városoknak az ország alapjaiban megváltozott gazdasági szerkezetében, közlekedési hálózatában, vonzaskörzet- és munkamegosztás-rendszerében elfoglalt és betölteni kívánt helyét. Az ellenpólusvárosok közül például Pécs, Szeged és Debrecen egyetemi városokká váltak, s elindultak egy olyan úton, amely mára oda vezetett, hogy ezekben a városokban – noha számottevő maradt az agrár- és ipari jellegű kapacitás – egyértelműen a „tudástermelés”, a felsőoktatási és kutatási szféra vált a húzóágazattá (Tóth 1996).

Klebelsberg – miközben a modern várossá fejlesztés terén respektálta a dualizmus korának Budapest-politikáját (Klebelsberg 1931) – arra hívta fel a figyelmet, hogy ha ez az egyoldalúság tovább folytatódik, akkor az a „*beteg helyzet*” fog előállni, hogy az egész ország egyetlen megye és benne egyetlen város, s annak vidéke pedig egyetlen elhanyagolt terület lesz (Klebelsberg 1928). Szemléletesen jegyezte meg, hogy Budapest „*közgazdasági és kulturális lámpái*” nem elég erősek ahhoz, hogy Magyarország egész területét bevilágítsák. Álláspontja szerint vidéki egyetemi és középiskolai, valamint polgári iskolai városok és községek nélkül a vidéki Magyarországon nagy lesz a „*közgazdasági és kulturális éjszaka*” (Klebelsberg 1932).

Klebelsberg az Alföld társadalmi, gazdasági, infrastrukturális és kulturális felzárkóztatásához, valamint az ellenpólusvárosok tényleges ellensúlyá tételehez a kulturális decentralizációt kínálta a kortársainak alternatívaként. Véleménye szerint az újonnan létrehozott egyetemek és kutatóintézetek úgy tudnak eleget tenni „*nemzeti hivatásuknak*”, ha a környezetük problémáira adnak adekvát válaszokat (Klebelsberg 1931). A Debrecenben és Szegeden tapasztalt állami, városi és egyházi összefogásnak a mozgatóját is ebben látta (Klebelsberg 1929). Ezt – vagyis, hogy egy egyetem nemcsak a székhelyére hat, hanem messze kisugárzik a környezetére is (Kőszegfalvi 1990) – érzékeltte és fogadtatta el a kortársaival Klebelsberg. Nem véletlen, hogy minisztersége egész ideje alatt a személyét érintő bizalmi kérdés szintjén kezelte a vidéki tudományegyetemek megtartását. Klebelsberg abból indult ki, amit fél évszázaddal később Tóth József egy tetraéderrel szemléltetett (Tóth 1981).

Klebelsberg kultúrgeográfiai stratégiája

Klebelsberg – miközben gőzerővel dolgozott a kulturális decentralizáció programjának megvalósításán, amely több volt, mint művelődéspolitikai kérdés – új tartalmat adott a nacionalizmus fogalmának. A neonacionalizmus az alkotó

hazaszeretetre helyezte a hangsúlyt, s miközben elutasította a kishitűséget és a kétségbeesést, óva intett mind az önámítástól, mind a naiv optimizmustól. S bár a trianoni döntés egyértelműen azt mutatta, hogy a politikai érdekek minden észérvet elsöpörnek, még a naiv optimizmustól óvó Klebsberg is szentül hitt abban, hogy a Monarchia felbomlásával függetlenné váló Magyarország „kultúrfölényével” képes lesz felülírni minden politikai érdeket. A neonacionalizmus mint magatartásformáló eszme elterjesztésében kulcsszerepet szánt az oktatásnak és a nevelésnek. Azonban ehhez egy európai szintű oktatási-nevelési intézményrendszer megteremtésére volt szükség. Ennek révén – vallotta Klebsberg – a megcsonkított és természeti kincseitől megfosztott trianoni Magyarország megőrizheti európai magyar kultúráját, fokozhatja kárpát-medencei vezető szerepét, és kivívhatja Európa tiszteletét. Véleménye szerint ez a feltétele annak, hogy *„lefejezetten is az Árpád-szerzte földön megmaradhassunk és egyszer, megengedett eszközökkel, az elveszítettet visszaszerezzük”* (Klebsberg 1930, 111.).

Klebsberg deklarált nemzeti messianizmusát azonban hiteltelenné tették az európai szintű oktatási-nevelési intézményrendszer hiányáról és az ország lakosságának relatív iskolázatlanságról tanúskodó adatok. Ezért mondta azt, hogy *„éppen nekünk magyaroknak nem szabad megengednünk, hogy kultúránk összezsugorodjék. Hiszen jogcímünk hazánk területi épségének helyreállítására is kiváltképpen arra alapítjuk, hogy mi nagyobb és értékesebb kultúrát tudunk ezen a helyen kifejteni, mint azok a népek és államok, melyeket az Entente a mi rovásunkra területileg és népességben nálunk mesterségesen nagyobbá tett. Ha pedig parasztállammá fejlődnének vissza, amit egyesek jelszóként elég meggondolatlanul hangoztatnak, ha Liszt, Munkácsy és Eötvös hazája megszűnnék a kultúra számottevő tényezője lenni, akkor megdőlné a belső jogosultsága annak, hogy Európa közepén önálló nemzeti létet folytathassunk”* (Klebsberg 1927, 32).

Ennek jegyében látványosan bővítette a közoktatási – különösen az elemi iskolai – intézményhálózatot, s döntően ennek eredményeként az elemi iskolától a polgári iskolán át a középiskoláig – eltérő mértékben ugyan, de – emelkedett a beiskolázottak száma.

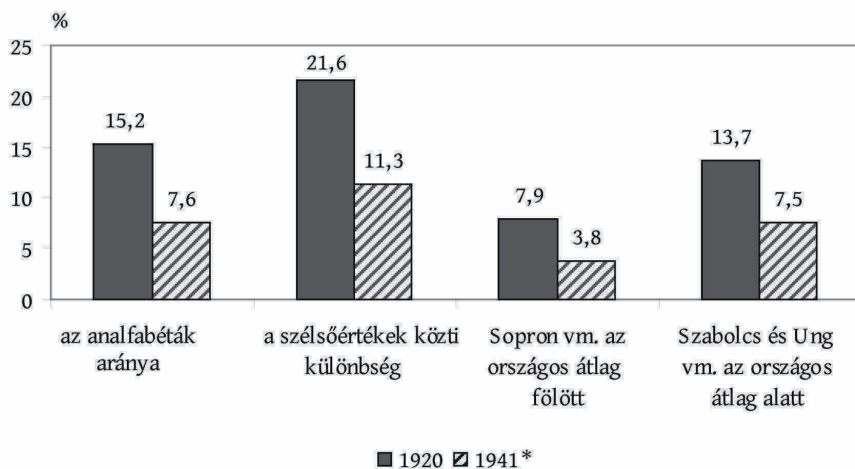
Az 1920/21-es tanévben az elemi mindennapi iskolai tankötelesek 17,2%-a (191 272 fő) nem járt iskolába, és a 6 éven felüli népesség 15,2%-a (1 092 850 fő) analfabéta volt. Ezért Klebsberg – az 1922 nyarán kinevezett új vallás- és közoktatásügyi miniszter – a kezdetekhez nyúlt vissza, és miközben respektálta dualizmuskori előde, Eötvös József erőfeszítéseit, egyben mulasztással is vádolta őt. Klebsberg – felismerve az állami szerepvállalás nélkülözhetetlenségét – szó szerint *„brutálisan”* nevezte azt a tényt, hogy az általános tankötelezettség bevezetése után ötven évvel még mindig több mint egymillió analfabéta volt Magyarországon. Önámítással vádolta elődeit, mert bár törvény rendelte el az általános iskolakötelezettséget, az oktatási kormányzat nem tett meg mindent (például iskolaépítést, állami tehervállást) annak érdekében, hogy mindenki számára lehetővé tegye az iskolába járást (Klebsberg 1927).

Ezzel a kritikával a konzervatív Klebelsberg – a maga intelligens módján – a vádlottak padjára ültette a dualizmus korának liberalizmusát, miközben megágyazott saját népiskola-építési programjának, s elméleti síkról gyakorlatira terelte az írástudatlanság problémájának megoldását. Ugyanis az iskolakerülők és analfabéták magas száma már nemcsak a kormány külpolitikai céljait, hanem a nemzetgazdaságot is érintette. Hiszen a munkaerő képzettsége kihatott mind a mezőgazdaságra, mind az iparra. Meghatározta azok teljesítményét és nemzetközi versenyképességét.

Klebelsberg tudta, hogy az ország gazdasági teljesítménye és a humán erőforrás képzettsége között szoros összefüggés van, hogy még a minimálisan szükséges munkakultúra elsajátítása is megköveteli az írni és olvasni tudást (Klebelsberg 1927). Leegyszerűsítve: analfabétákkal nem lehet demonstrálni a kultúrfölényt, és aki iskolázatlan és tudatlan, az nem számottevő humán erőforrás, viszont ideális célpontja a demagógoknak. *„És ha a szegénységből sarjadó elégedetlenség és a tudatlanságból származó könnyű ámíthatóság találkozik, akkor e két politikai vegyelem összetételéből robbanóanyag keletkezik, amely rombol és szétvet”* (Klebelsberg 1929, 54.). Ugyanakkor az ellenforradalmi rendszer politikai elitje semmitől nem irtózott jobban, mint a forradalomtól. S akkor még nem beszéltünk arról a problémáról, amit 1918/19 tárt fel. Nevezetesen, hogy az ország agrárnépessége túl sokáig volt kirekesztve a „nemzetből” ahhoz, hogy olyan erős nemzettudata legyen, amely felülírja benne a négyévnyi véres öldöklés okozta fásultságot és a beigért földosztás elszabotálása okozta kiábrándultságot, és ismét fegyvert fogat vele, hogy – ha kell – életét áldozza a történeti Magyarország egyben tarthatóságának víziójáért. *„A magyar hazafiság közmondásos. [...] És mégis, ennek a hatalmas magyar hazafiságnak van egy nagy gyengéje, s ez az, hogy számbelileg aránylag kicsiny az a réteg, amely ennek a nagy érzésnek az aktív hordozója”* (Klebelsberg 1928, 188.). A reformkor egyik nagy tanulsága, hogy a kossuthi érdekegyeztető politikának köszönhetően a nemzet egy emberként sorakozott fel a polgári átalakulás '48-as programja mögé. Klebelsberg nemcsak ismerte, hanem értette is a történelmet: *„A magyar nacionalizmusnak sürgetnie kell a szociális evolúciót, hogy ha majd üt az óra, úgy, mint 48-ban, a magyar nép osztatlanul álljon a nemzeti gondolat táborában”* (Klebelsberg 1928, 195.). Ezek voltak azok az okok, amelyek miatt elodázhatatlannak tartotta az elemi iskolai hálózat bővítését és a bennük folyó oktató-nevelő munka reformját. Mindezek eredményeként az analfabéták száma és aránya, valamint az országrészek közti különbség látványosan csökkent (2. ábra).

Klebelsberg a felsőoktatás modernizációjában, dacára a diplomások torz szakmastruktúrájának, nem tudott – a közoktatás korszerűsítése során meg tapasztalt mértékben – következetes lenni. Ugyanis ezen a téren sokkal több volt az objektív tényező. Ezek közé tartozott az is, hogy a megváltozott gazdasági körülmények ellenére a magyar mezőgazdaság képtelen volt felülemelkedni a gabonatermesztés egykor oly kényelmes rutinján. Pedig az összeomlással megszűnt a Monarchia védőernyője, és a hazai búzának a nemzetközi

2. ábra: Az alfabetizáció eredményei 1920 és 1941 között

*A trianoni országterületen.

Forrás: A magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján saját szerkesztés.

piacon már lebírhatatlan versenytársai akadtak. Az új piaci igényeknek való megfeleléshez szemléletváltásra, a művelési struktúra átalakítására és tőkére lett volna szükség. A bajt tetézte még a torz birtokstruktúra, valamint a mezőgazdasági munkások kritikusan alacsony bére. Miközben stagnált a mezőgazdaság, nyílt az agráröllő. Az alacsony bérszintből fakadóan több millióan nem tudtak részt venni a nemzeti piac működtetésében. Ugyanis a csekély jövedelmük, a legalapvetőbb – és hamisíthatatlan – cikketek (sót, gyufát, petróleumot stb.) kivéve nem tette lehetővé számukra a boltban történő vásárlást. Mindez tovább zsugorította a már amúgy is beszűkült nemzeti piacot, ami az ipar több ágazatában is ellehetetlenítette a tömegtermelést. Ezt tetézte az egyre élesebbé váló nemzetközi verseny, az autarkia, a gazdasági racionalitást is felülíró nacionalizmus, valamint a technikai-technológiai fejlesztéshez szükséges tőke hiánya. S ha ez utóbbi még össze is gyűlt, sok esetben akkor is az olcsó munkaerőt választották a modernizáció helyett.

Míg tehát a magyar gazdaság különböző ágazatainak fizetőképes keresletre és tőkére, addig a magyar társadalomnak például orvosokra lett volna szüksége. Csakhogy a keresztény középosztályt a pénzügyi, mérnöki és orvosi pályához elég ambivalens érzések fűzték. Noha az azzal járó előnyök vonzották, mégis „*azt tartották, nem való úriembernek*” (Márai 2003, 21.). Arról nem is beszélve, hogy a közgazdászok és mérnökök egy része – a gazdaság korlátozott teljesítőképessége miatt – állás nélkül maradt, ami riasztotta az ifjúságot ezektől a pályáktól. Ezért nem meglepő, hogy például az 1930/31-es tanév minden 100 hallgatójából 32 jogász, 15 bölcsész és 8 teológus volt.

Habár az aránytalanságok szembetűnőek voltak, amelyeket Klebelsberg nem kis cinizmussal ki is mondott – miszerint „nem a fellegekben járó és a földön csetlő-botló impraktikus irodalmi műveltségre”, hanem gyakorlati ismeretekre van szükség (Klebelsberg 1929, 271.), – felismerésüket mégsem követte hatékony orvoslás. Ugyanis a kérdésben a racionalitást felülírva, a szelektív antiszemitizmust valló politikai hatalom is állást foglalt (Ormos 2005). Ez pedig nem függetleníthette magát a keresztény középosztály érdekeitől, ugyanis a történelmi Magyarország összeomlását követő konszolidációs politika elsősorban rájuk támaszkodott. Klebelsberg szerint (is) a keresztény középosztályban halmozódott fel az az erő és halmozódtak fel azok az értékek, amelyek egyik nemzedékről a másikra, a szocializáció elsődleges színterén, a családon belül öröklődtek, s amelyek így nemcsak pótolhatatlanná és megkezdhetetlenné, hanem támogatóndóvá is tették a keresztény középosztályt (Klebelsberg 1928). Ennek fiai azonban nemigen mutattak hajlandóságot sem arra, hogy szakítsanak a keresztény középosztály generációkon átívelő, hagyományos pályaorientációjával, sem arra, hogy annál több energiát fordítsanak a felsőfokú tanulmányaikra, mint amennyit a – korszakban legkönnyebben megszerezhető – jogi diploma megkövetelt tőlük. Így a strukturális aránytalanságok fennmaradása mellett, miközben a hazai felsőoktatásban tobzódtak a keresztény ifjak, a numerus clausus törvény által korlátozott zsidó hallgatók ezerszám voltak kénytelenek osztrák, német, olasz és francia egyetemeken orvosi és mérnöki diplomát szerezni.

A zsidóságot évszázados társadalmi kirekesztettsége – miként szerte Európában, így Magyarországon is – a kereskedelmi, pénzügyi és értelmiségi pályákra terelte. Ez a kényszerpálya, párosulva a keresztény középosztály korlátoltságával, a kapitalizálódás időszakában a zsidóság gazdasági és kulturális pozíciószerezésének forrása lett (Szekfű 1934). Míg azonban az Osztrák–Magyar Monarchiában – az Istóczy Győző vezette kis antiszemita frakciót leszámítva – ez nem vezetett különösebb társadalmi feszültséghez, addig a történelmi Magyarország összeomlásával előálló pozíciócsökkenés, valamint az infláció által előidézett egzisztenciális ellehetetlenülés a keresztény középosztály fiainak harsány antiszemitizmusába torkollott. Ennek adott egyrészt ideológiai hátteret, másrészt kormányzati hátszelet az, hogy a konvertálható tőkével rendelkező zsidó középosztályt kevésbé temették maguk alá az összeomlás romjai, továbbá, hogy a (hitehagyott) zsidók az 1918/19-es forradalmakban meghatározó szerepet játszottak, s végül hogy a történelmi Magyarország összeomlásáért egyetlen politikai erő sem vállalta a felelősséget, hanem áthárította azt a dualizmus korának liberalizmusára, a polgári radikálisokra és a zsidóságra.

Abban mind a konzervatívok, mind a szélsőjobbaldaliak egyetértettek, hogy a kormánynak olyan körülményeket kell teremtenie, amelyek között a keresztény középosztály gyermekei visszazerezhetik nagyapáiknak és apáiknak a dualizmus korában „eltrehánykodott”, majd a világháború, az infláció

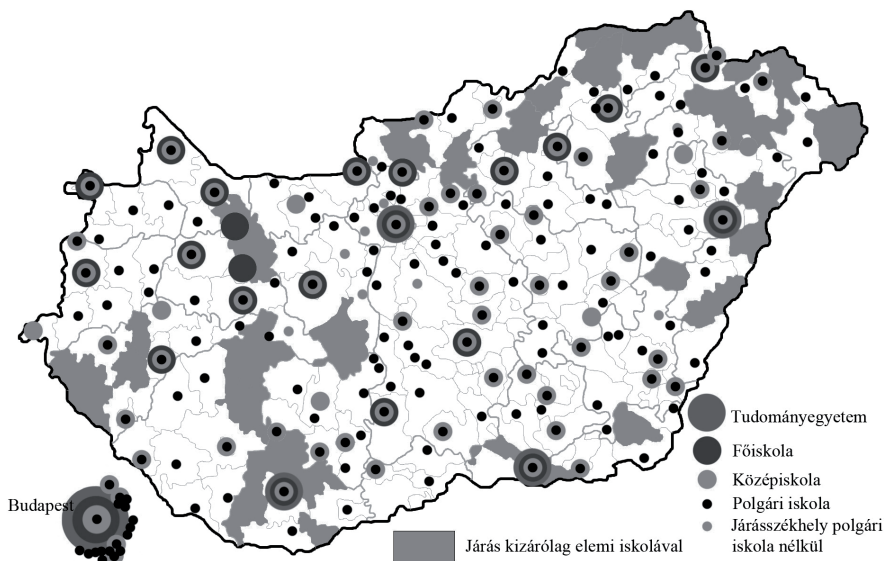
és a történeti Magyarország összeomlásával tovább zsugorodó gazdasági és kulturális pozícióit. S miközben a keresztény ifjúság az állami hátszéllel (például állami ösztöndíjakkal, a numerus clausus törvénnyel) segít saját magán, aközben az „idegen tőke” érdekei helyett mind a gazdaságban, mind a kultúrában előtérbe kerülnek a „keresztény nemzeti érdekek”. Csak míg a szélsőjobboldal már ekkor is radikális és minden racionalitást nélkülöző megoldást javasolt, addig a konzervatívok a keresztény középosztály gyermekeinek a gazdasági pályák felé orientálását és „tudatos helyzetbehozását” látták üdvözítőnek (Romsics 2005).

Klebelsberg középiskolai reformja – a Gróf politikai hitvallásának megfelelően – ez utóbbi javaslattal állt szinkronban, s már a középiskolában igyekezett befolyásolni a keresztény középosztály gyermekeinek későbbi pályaválasztását. Ezt a célt szolgálta az 1924. évi középiskolai reform, amelyben egyrészt – az érettségi bizonyítvány által nyújtott továbbtanulási lehetőségek tekintetében – egyenjogúsították, másrészt – a közvetített ismeretanyag tekintetében és a reálgimnáziumot létrehozva – tovább differenciálták a középiskola-típusokat. Csakhogy a keresztény középosztály gyermekei nemigen mozdultak, így a diplomások torz szakmastruktúrája mit sem változott a korszakban. Az 1937/38-as tanévben a 4761 joghallgatóval szemben még mindig csupán 4410 orvos-, gyógyszerész-, közgazdász-, mérnök-, állatorvos- és agrónomushallgató állt.

A dualizmus korának eredményeire építve a Horthy-korszakban ugyan bővült hazánk oktatási infrastruktúrája, de még ezzel együtt is elmaradt Klebelsberg elképzeléseitől, így maradtak fehér foltok az általa „megrajzolt” kultúrgeográfiai térképen (3. ábra). Ez azért jelentett problémát, mert miközben gőzerővel zajlott az elemi iskolai hálózat fejlesztése, aközben nem épült ki egy olyan – az írásnál, olvasásnál és számolásnál több ismeretet is nyújtó, s ezáltal európai nemzeti műveltség és nemzettudat közvetítésére alkalmas – polgári- és középiskolai intézményhálózat, amely a tanulók százezreit tudta volna nevelni és oktatni. Mégpedig azért nem, mert egy ilyen, vertikálisan egységes oktatási struktúra iránt sem társadalmi, sem gazdasági igény nem mutatkozott a korabeli Magyarországon.

A dualizmus korában Magyarország 6 éven felüli népességének 31%-a (1910) volt analfabéta, ami a trianoni békeszerződés következtében egyik napról a másikra 15%-ra (1920) zsugorodott. A Horthy-korszakban – a klebelsbergi iskolaépítési programnak köszönhetően – 8% alá süllyedt az írástudatlanok aránya, mígnem a revíziós területfoglalások után ismét az 1920-as adatok szintjére emelkedett. Lényegében ugyanez mondható el – ellenkező előjellel – a népesség műveltségének valamennyi területéről. Tehát, miközben a revíziós területfoglalások után olyan jelentős, iskolákkal bíró települések lettek ismételtén Magyarország részei, mint Kassa, Kolozsvár, Marosvásárhely, Máramarossziget, Nagyvárad és Szatmárnémeti, összegészében mégis a magyarországinál iskolázatlanabb népességgel bíró területekkel gyarapodott az ország. S e té-

3. ábra: Magyarország iskolahálózata, 1930–1931

Forrás: A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján saját szerkesztés.

ren előállt az a paradoxon, hogy a tragikus és igazságtalan trianoni területvesztés előnyösebben érintette az országot, mint az áhított területrevíziók.

Mivel a társadalmi hierarchiában nem volt tömeges vertikális mobilitás, ezért a két világháború közti magyar társadalmat szociológiai értelemben zárt társadalomként definiálhatjuk. Egy-egy szerencsés egyéni sorsot figyelmen kívül hagyva, össztársadalmi szinten nem volt jellemző sem az intergenerációs, sem az intragenerációs mobilitás. S bár össztársadalmi szinten iskolázottabbá vált az ország lakossága, a fölfelé mobilitás esélyei nem lettek nagyobbak. Ugyanis attól még, hogy egyre többen tanultak meg írni és olvasni, s hogy egyre többeknek lett polgári iskolai végzettsége, Magyarország gazdasági-foglalkozási struktúrája nem változott meg. Nem állt több „pozíció” rendelkezésre, mint amennyit a magyar gazdaság az adott fejlettségi fokán igényelt. S míg az egyén a maga részéről azáltal, hogy iskolázottabbá vált, növelte ugyan önnön mobilitási esélyeit, de mivel nem függetleníthette magát az ország gazdasági-foglalkozási struktúrájától, egyelőre mindössze annyira ment, hogy elindítója lett egy majdani intergenerációs mobilitásnak.

A közigazgatás változása

A történeti Magyarország összeomlása az ezeréves gyökerekkel bíró magyar közigazgatási struktúrát is alapjaiban rengette meg. Tucatnyi vármegye és regionális központ rekedt a trianoni határokon kívül, tradicionális központok (határokon innen és túl) váltak egyik napról a másikra excentrikus helyzetű településekké, és néhány ezer fős községek kaptak megyeszékhelyi funkciót. E változások még élesebbé tették az ország közigazgatási területbeosztásának – már a történeti Magyarország is meglevő – aránytalanságait.

A trianoni békeszerződés értelmében az új határok a történeti Magyarország 26 vármegyéjén gázoltak keresztül. Közülük 13-nak (Baranya, Csanád, Csongrád, Esztergom, Győr, Moson, Nógrád, Somogy, Sopron, Szabolcs, Vas, Zala, Zemplén) a trianoni Magyarországon maradt a székhelye, 10 vármegye (Abaúj-Torna, Arad, Bács-Bodrog, Bereg, Bihar, Gömör és Kishont, Hont, Szatmár, Torontál, Ung) történeti székhelyének elvesztéséből adódóan új megyeszékhelyet kapott, a Duna két oldalán elterülő Komárom határeset volt, míg 2 vármegye (Pozsony és Ugocsa) esetében nem maradt megyeszékhellyé tehető település a trianoni határokon belül. A 10 új megyeszékhely (Baja – Bács-Bodrog, Berettyóújfalu – Bihar, Elek – Arad, Kiszombor – Torontál, Mátészalka – Szatmár, Nagymaros – Hont, Putnok – Gömör és Kishont, Szikszó – Abaúj-Torna, Tarpa – Bereg, Záhony – Ung) közül egyedül Baja rendelkezett városi ranggal. Az új megyeszékhelyek részben nem tudtak mit, részben nem akartak semmit kezdeni a hirtelen jött ranggal. Nem tudtak mit kezdeni vele, hiszen nem erre „szocializálódtak”, ugyanakkor a *„Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország!”* valamint a *„Nem! Nem! Soha!”* jelszavakban összegződő nemzeti célok az ideiglenesség reményét és érzetét keltették bennük, így ennek okán sem akartak semmit kezdeni új funkciójukkal.

A trianoni döntés és a belőle adódott helyzet abszurditását szemlélteti, hogy például a Kassa által hagyott úr kitöltésére Szikszó, míg a Nagyvárad által hagyottéra Berettyóújfalu tűnt a legalkalmasabbnak. Továbbá, hogy míg Ung vármegye területe 16 km² volt, addig Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéé 12 963 km². Ezen állapotok tarthatatlansága, s legalább részbeni megszüntetése inspirálta az 1923. évi XXXV. törvénycikk megszületését. Ennek eredményeként jöttek létre a *„közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék”*. Az *„egyelőre egyesített”* kifejezéssel is hangsúlyozták az ideiglenesség állapotát. Így viszont megmaradtak a közigazgatási struktúra aránytalanságai, például Abaúj-Torna vármegye 1679 km²-nyi területével szemben Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye területe 12 963 km² volt. Hogy Budapest túlsúlyáról vagy az ellenpólusvárosok ellensúlytalanságának problémájáról már ne is beszéljünk, mert miközben Budapest Európa egyik legmodernebb városa és legjelentősebb ipari, banki, kereskedelmi, tudományos és kulturális központja volt, aközben az ország második legnépesebb városa az a Szeged volt, amelynek egyharmadnyi lakossága tanyán élt.

Az 1923. évi XXXV. törvénycikk értelmében mindössze Bajának (Bács-Bodrog), Berettyóújfalunak (Bihar), Mátészalkának (Szatmár, Ugocsa és Bereg), valamint Szikszónak (Abaúj-Torna) sikerült továbbra is megőriznie újonnan szerzett rangját.

E négy települést vizsgálva, ha elfogadjuk evidenciának a tetraédermodell, valamint azt, hogy egy település közoktatási intézményellátottságát az ott élők igénye és lehetősége, nem pedig a település jogállása határozza meg, akkor ennek reciprokaként, az adott település közoktatási intézményellátottságának változásából a település társadalmi-gazdasági fejlődésére is következtethetünk. Így abból, hogy a vizsgált települések a szikszói polgári iskolát leszámítva nem gyarapodtak új iskolatípussal, arra következtettek, hogy a vizsgált településeken a társadalmi igények és lehetőségek megrekedtek az évtizedekkel korábbi szinten. Ezért az ott élők nem igényeltek, nem igényelhettek más iskolatípust, mint a már meglévő polgári iskolát, illetve Baja esetében a középiskolát. S ez még akkor is igaz, ha például Mátészalka lélekszáma egy évtized leforgása alatt közel másfélszeresére nőtt (1920: 6519 fő, 1930: 9125 fő). S bár e növekedés forrása (a természetes szaporodás mellett) döntően az új munkahelyek miatti bevándorlás volt, ami egyértelműen új intézmények megszervezését és új funkciók kialakulását is jelentette, mégsem járt oly mértékű társadalmi átrétegződéssel, hogy az kialakította volna az itt élőkben a középiskola iránti igényt, továbbá megteremtette volna számukra az iskolaalapítás lehetőségét.

A négy vizsgált település oktatási intézményellátottsága tekintetében – a polgári iskola alapítása révén – egyedül Szikszón figyelhető meg némi előrelépés. Ezzel Szikszónak sikerült felzárkóznia Berettyóújfalu és Mátészalka szintjére, de nem tovább. Viszont a másik három település ugyanazt az oktatási kínálatot tudta nyújtani, mint évtizedekkel korábban. Ez pedig a tradicionális megyeszékhelyekhez viszonyítva – Baja kivételével – számottevő lemaradást mutatott. Másként fogalmazva: azt, hogy az újonnan megyeszékhellyé lett településeknek a közigazgatásban szerzett pozíciója nem permanens fejlődés újabb állomása, hanem egy kényszerű, adminisztratív döntés eredménye volt, jól mutatja, hogy az igazgatás terén való előrelépésükkel párhuzamosan, vagy azt megelőzően, illetve követően nem tudtak felmutatni számottevő társadalmi-gazdasági fejlődést, amelynek elmaradása az oktatási palettájukat is megmerevítette.

Összegzés

Annak ellenére, hogy a kultúrfölény és az újnacionalizmus mint revíziós stratégia eredménytelennek bizonyult, a jegyükben született művelődési beruházások – az elemi iskoláktól a Szegedi Szabadtéri Játékokon át a Tihanyi

Biológiai Kutatóintézetig – mégis máig ható alkotások, maradandó nemzeti értékek. Erre az alkotó hazaszeretetre alapozott modernizációnak volt az atyja Klebelsberg.

Azok a települések, amelyek – az elemi iskolától az egyetemig – intézményhez jutottak, esélyt kaptak arra, hogy megerősítsék térségi vezető szerepüket. A tanyavilágban még egy elemi iskola is központi funkciónak minősült, és további infrastrukturális beruházásokat (például szatócsboltot, kocsmát) generált. Hogy az egyetemhez kapcsolódó klinikákról és az adott térség problémáira megoldást kereső kutatóintézetekről már ne is beszéljünk. Azok a (már a történelmi Magyarországon is regionális szerepkört betöltő) települések, amelyeknek jellemző társadalmi szegmense (az iskolázottság, a foglalkoztatottság és a gazdasági potencia közötti szoros összefüggésből fakadóan) egyre magasabb szintű iskolát igényelt magának, még tovább tudtak fejlődni, miközben a lakosság mind nagyobb hányada számára teremtették meg az egyre magasabb iskolai végzettség megszerzésének – elvi – lehetőségét.

Klebelsberg az egyetemi beruházásoktól várta az ellenpólusvárosok modernizálódását, azt, hogy azok nemcsak területüket és lélekszámukat, hanem infrastrukturájukat tekintve is (nagy)városok lesznek, s hogy ennek eredményeként arányosabbá válik az ország településszerkezete, csökkennek az országrészek közti különbségek. Ha elfogadjuk Klebelsberg állítását, hogy a művelődési beruházások s a belőlük szervesen következő műveltség az, ami – „*az ipar és a kereskedelem mellett*” – a nagyvárost megkülönbözteti az „*embertömörüléstől*”, akkor a vizsgált időszakban Debrecen, Pécs és Szeged igazi európai városokká fejlődtek. De hogy ez magával hozta-e az ott élők életszínvonalának, életminőségének feltételezett javulását is, az már egy másik kutatás témája. Azt azonban az életszínvonal-vizsgálat eredményétől függetlenül is tudjuk, hogy az egyetemi városok ellensúlyozni nem, mindössze mérsékelni tudták a hazai településhálózat torzulásait.

Irodalom

- Beluszky P., Győri R. (2005): *Magyarország városhálózata a 20. század elején*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs
- Klebelsberg K. (1927): *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926*. Athenaeum, Budapest
- Klebelsberg K. (1928): *Neonacionalizmus*. Athenaeum, Budapest
- Klebelsberg K. (1929): *Küzdelmek könyve*. Athenaeum, Budapest
- Klebelsberg K. (1930): *Jöjjetek harmincas évek!* Athenaeum, Budapest
- Klebelsberg K. (1931): *Világválságban*. Athenaeum, Budapest
- Klebelsberg K. (1932): *Utolsó akkordok*. Athenaeum, Budapest
- Kovács Z. (1990): A határ menti területek központhálózatának átalakulása az első világháború utántól napjainkig. *Földrajzi Közlemények*, 1–2, 3–16.
- Kőszegfalvi Gy. (1990): *Települési infrastruktúra*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Márai S. (2003): *Egy polgár vallomásai*. Helikon Kiadó, Budapest

- Ormos M. (2005): Az antiszemizmus alakváltozatai a 20. században. – In: *A történelem vonatán. Múlt és Jövő Könyvkiadó, Budapest, 191–204.*
- Romsics I. (2005): *Bethlen István.* Osiris Kiadó, Budapest
- Szekfű Gy. (1934): *Három nemzedék és ami utána következik.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest
- Tóth J. (1981): A településhálózat és a környezet kölcsönhatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdése. *Földrajzi Értesítő, 2–3, 267–291.*
- Tóth J. (1996): Az Alföld településrendszere. – In: Vuics Tibor (szerk.): *Válogatott tanulmányok Magyarország társadalomföldrajzából.* JPTE TTK Regionális Társadalomföldrajzi Tanszék, Pécs, 43–67.